

І. М. Коваль

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
асистент кафедри теорії та філософії права

ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ ОСОБИ

© Коваль І. М., 2015

Розглянуто поняття менталітету та правового менталітету особи. Розкриваються основні чинники формування менталітету.

Ключові слова: менталітет, ментальність, правовий менталітет.

И. М. Коваль

ДЕТЕРМИНАНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОГО МЕНТАЛИТЕТА ЛИЦА

Рассмотрены понятия менталитета и правового менталитета человека. Раскрываются основные факторы формирования менталитета.

Ключевые слова: менталитет, ментальность, правовой менталитет.

I. M. Koval

DETERMINANTS OF FORMING A LEGAL ENTITY MENTALITY

In the article the concept of mentality and the mentality of the legal entity. The basic factors shaping mentality.

Key words: mentality, mentality, legal mentality.

Постановка проблеми. Вивчення феномену менталітету залишається актуальним, оскільки саме через призму менталітету можна вивчити подальший розвиток і місце тієї чи іншої держави серед цивілізованих країн світу, що сьогодні є надзвичайно важливим для України. Для цього потрібно розглянути поняття менталітету та правового менталітету, з'ясувавши, яке значення у них вкладається.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Відомими дослідниками у цій сфері є Р. Байніязов, О. Бандура, М. Козюбра, А. Колодій, Ю. Лобода, Д. Меньяло, О. Мордовцева, Ю. Оборотова, С. Овчиннікова, М. Панова, О. Петришина, В. Синюкова, Ю. Тодика.

Формулювання цілі статті. Виробити теоретичні підходи до визначення поняття правового менталітету та детермінантів його формування.

Виклад основного матеріалу. Відмінність світосприйняття й поведінки, що знаходять своє відображення в правовому менталітеті народу завжди були предметом, що звертав на себе увагу багатьох дослідників: філософів, правників, етнографів, соціологів тощо. Під правовим менталітетом ми розуміємо вираження глибинної особливості формування колективного несвідомого; це історично зумовлене, довільне ставлення групи людей до напрямків розвитку законодавчої сфери, виокремлення людиною себе та своєї участі у процесі правозастосування.

Сьогодні існує багато чинників, які впливають на формування правового менталітету. Розглянемо детальніше основні із них.

Так, ще з античних часів бере свій початок географічний чинник формування правового менталітету. Древні вчені мандруючи різними країнами, фіксували особливості звичок, традицій народів, котрі населяли ці території. З часів Геродота залишилось чимало свідчень, які дають можливість скласти уявлення про поведінку та характерологію давніх народів, незважаючи на те, що у подібного творчості було багато суб'єктивного, а почасти, навіть надприродного (у зв'язку із особливостями міфологічного світовідчуття тієї епохи). Мислителі зазначали елементи схожості та відмінності у поведінці різних племен і народів, намагаючись обґрунтувати їх відповідно із знаннями, які були наявні у той період. Тому є не випадковим, що навіть тоді своєрідність традицій та характерологію почали пов'язувати з географічним розташуванням та природними умовами. "Гіппократ, наприклад, фізично і психологічно своєрідність народів пояснював специфікою їх географічного положення та кліматичних умов. Форми поведінки людей та їх звичаї відображають природу країни, вражав він. Те, що південний і північний клімат неоднаково впливає на організм, а отже, і на психіку людини, припускав Демокрит"[10, с. 12, 13].

Увага до проблем дослідження менталітету зростає ще більше у період активного освоєння нових земель, з новими географічними відкриттями, з розвитком нових торговельних шляхів. "Одним із найбільш відомих представників географічної школи соціології був просвітителю вісімнадцятого століття Ш. Монтеск'є, який висловив ряд цікавих і оригінальних думок відносно сутності спільного духу нації, тобто національного характеру. Наприклад, він констатував деяку залежність духовного складу та способу мислення народів від їх життя, хоча це, згідно його концепції, цілком визначається умовами географічного середовища"[10, с. 13].

У своєму творі "Дух законів" Монтеск'є вбачав в кліматично-природних особливостях найбільш важливий елемент "духу законів" – зв'язку суспільного устрою з специфічними особливостями окремих народів. Зокрема, великий французький мислитель писав: "Влада клімату сильніша з усіх інших влад... народи спекотливих кліматів нерішучі, як літні люди; народи холодних кліматів відважні, як юнаки" [9, с. 350].

Спеціальної уваги в межах аналізу ролі природного середовища в процесі формування української ментальності та встановлення культури заслуговують праці М. Грушевського "Історія України – Русі", "На порозі нової України". Інтерес до цих робіт викликаний тим, що в них ми зустрічаємо історичний аналіз залежності розвитку української культури та ментальності від природного середовища. Йдеться про вплив природного середовища на культурні орієнтації осмислення історії українського народу крізь призму двох площин "культура – природне середовище" [13, с. 149].

Велике значення для осягнення поставленої проблеми має праця М. Костомарова "Дві руські народності". Формування менталітету українців М. Костомаров пов'язує, перш за все, з географічним положенням країни, яке було "Першим приводом відмінності народностей взагалі". І саме географічні умови, на його думку, надають певному народові "своєрідного типу" [11, с. 189].

Отже, ми можемо констатувати про тісний взаємозв'язок людини з природою, який впливає на формування менталітету.

Другим чинником формування правового менталітету можна вважати психолого-педагогічний чинник, який тісно споріднений з школою Ф. Боаса. Передумовою цього можуть вважатися деякі концептуальні положення М. Міт. Саме вона визначила особливий інтерес етнопсихології до дослідження дитинства. М. Міт звертала увагу також на несвідомі настанови дорослих членів суспільства відносно дітей і способів комунікації між дорослими та дітьми. На підставі своїх досліджень вона доводила, що своєрідність націоналістичного світосприйняття і поведінки значно залежить від практики виховання малюків, що є унікальною для кожної культури [12, с. 15].

На цей напрямок значно вплинуло вчення З. Фрейда та інших представників психоаналізу про структуру людської психіки, формування у людини несвідомого тощо. Найбільш яскраве відбиття цього синтезу можна вбачати в концепції "головної особистої структури" американського А. Кардінера. Він запропонував свою модель взаємозв'язку практики дитячого виховання, типу

особистості, домінуючого в тій чи іншій культурі і соціальних інституцій, що характерні цій етнічній спільноті. “Головна особиста структура” формується через так звані “первісні суспільні інституції”, що складаються з засобів життєзабезпечення, родинної організації, практики догляду за дітьми тощо. “Вторинні суспільні інституції (фольклор, міфологія, релігія) є проєкцією головної особистої структури”, її породження. А. Кардінер, спираючись на психоаналіз стверджував, що діти в одному суспільстві знають одні й ті ж психологічні травми, а тому всі члени даної культури мають приблизно ті ж психологічні комплекси. Міфологія, мистецтво, політичні установи, економічна система – це наслідок спроб індивіда компенсувати отримані ним в ранньому дитинстві травми. А оскільки всі ці травми приблизно подібні, то подібні й моделі їх компенсації, а це визначає, своєю чергою, специфіку тієї чи іншої ментальності [5, с. 81, 82].

Третім чинником формування правового менталітету є біологічно-генетичний чинник, що розглядає кожну націю “безмежно поширеною родиною” [12, с. 15]; особливості модусів сприймання і поведінки залежать від “расового” чинника, тобто генетичної схильності до належних настанов.

Належну данину цьому поглядові було надано і українськими вченими, особливо в концепціях, зорієнтованих на ідеологію інтегрального націоналізму. Так, Д. Донцов вказував, що “духовне обличчя народу, як і фізичне, залежить передусім від його расової субстанції” [5, с. 219]. В. Старосольський писав, що “існування расових окремішностей не можна заперечити, а раз признається їх, то муситься признати, що фізична та моральна якість одиниць, з яких складається суспільство, мусить впливати і на його якість як гуртової цілості. Так внутрішнє життя нації, як її доля в зносінах з другими безперечно залежить від расових прикмет” [12, с. 616].

Дещо інакше підходить до цього питання Ю. Липа. Для нього “расові” прикмети нації не стільки фізіологічні, скільки психологічні. В цьому сенсі він найбільш близький до сучасних дослідників, що вважають ментальність “генетично” закладеною, незмінною структурою. Ю. Липа вважав, що “раса відрізняється одна від одної більше своєю психологією, своїми проточеними дорогами в думанні й поведінці, навіть своїми духовними звичками, більше ніж будовою тіла” [8, с. 37]. Врешті, позиція Ю. Липи в даному питанні більш наближена до другого підходу, який можна назвати культурно-спірітуалістським.

Це, мабуть, найдавніший і найпоширеніший підхід в європейській гуманітаристиці взагалі і етнопсихології зокрема. Засновник цього напрямку Й. Г. Гердер вважав, що особливості народів походять від одвічного “народного духу”, який пронизує і зв’язує покоління.

Згідно з думкою великого німецького мислителя, кожна нація має свій особливий “геній”, свій власний спосіб мислення, дії і спілкування, і нам слід докласти зусиль, аби наново відкрити той неповторний геній і ті особливості менталітету там, де вони приховані або втрачені: “Дайте нам іти своєю дорогою... нехай усі люди добре або зле відгукуються про наш народ, нашу літературу, нашу мову: вони наші, це ми самі і нехай цього буде досить” [2, с. 154]. Звідси й важливість відкриття “колективного Я” через філологію, історію та археологію, пошуки коріння в “етнічній минувшині”, аби виявити автентичну ментальність під чужим нашаруванням сторіч.

Втім І. Гердер був лише учнем (хоч потім і опонентом) великого німецького філософа І. Канта, погляди якого з приводу головних чинників формування етнічних особливостей можуть бути, з певним застереженням, також віднесені до визначеної наукової парадигми. В своєму останньому (точніше опублікованому за життя) творі “Антропологія с прагматичної точки зору”, проблемі відмінностей у національних характерах І. Кант присвятив главу “Характер народу”. На думку великого філософа, відмінності у національних характерах різних народів зумовлені тим, що риси характеру наслідуються у первісного народу, який наділено, своєю чергою, природним характером. Він вважав, що у кожного первісного народу маються природні задатки, які надалі розвиваються, визначаючи національний характер того народу, який виникає з цієї первісної народності. За І. Кантом, характер народів має як позитивні, так і негативні риси, маючи тим самим суперечливу, антиномічну сутність [6, с. 156].

У німецькій філософській і суспільно-політичній думці початку ХІХ століття у зв’язку з аналізом національного характеру того чи іншого народу формується поняття “дух народу”, яке отримало згодом поширення. Воно здобуло свою популярність завдяки працям німецьких романтиків (Гьольдерліна, Шлегеля), а також Фіхте, зокрема знаменитим “Промовам до німецької нації”.

Концептуальну завершеність, певну раціоналізацію поняття “дух народу” набуває в філософській рефлексії великого Гегеля. Він інтерпретує “народний дух” романтиків в раціоналістичному, панлогічному сенсі. Дух як конкретна тотальність, згідно з “Наукою логіки” розпадається на три моменти, які присутні поняття як такому: загальне, особливе і одиничне; загальне – це світовий Дух, одиничне – окрема людина, а особливе – дух окремого народу. Цей особливий дух і є головною діючою особою всесвітньої історії. “Особливий дух народу є природний індивідуум, як такий він розквітає, наливається силою, слабшає і вмирає” [3, с. 67]. У своїй філософії історії Гегель дає цілий ряд влучних психологічних характеристик різних народів, які на його думку впливають з “духу народу”, що знаходить своє втілення в звичаях, культурі, релігії, державотворенні, економіці тощо. Але всі національні особливості в гегелівській схемі історії є тільки втіленням єдиної ідеї – Світового Духа, який має свою мету і логіку розвитку (знана “хитрість” Світового розуму).

Водночас це не заперечує наявності розмаїття національних характерів, які потрібно вивчати, користуючись знаменитим методом гегелівської діалектики: сходження від абстрактного до конкретного. “Ми повинні, – вважав Гегель, – з визначеністю пізнавати конкретний дух, тільки конкретний дух виявляється в усіх справах та спрямуваннях народу, він здійснює себе, залучається до самого себе та доходить до розуміння себе тільки тому, що він має справу з тим, що він себе виробляє... народи є суть те, чим виявляються їх дії” [1, с.71].

У руслі цієї ж методологічної традиції відбувається в середині XIX століття створення нової науки – етнопсихології, яка називала себе наукою про “дух народу”. Біля її витоків стояли німецькі вчені: філолог Г. Штейнталь та філософ Н. Лацарус. Основи етнопсихології були викладені ними у праці “Думки про народну психологію”, в якій, визначаючи предмет науки, вони писали: “Її завдання – дослідження спеціальних способів життя та форм діяльності духу у різних народів і образи та форми створюють духовну природу народів. Народна психологія повинна бути дослідженням духовної природи людського роду, підґрунтям для історії та власне життя народу” [15, с. 17]. Існує, на думку авторів, духовна єдність індивідів поза конкретно-історичних умов та соціально-економічних ситуацій. Йдеться про узгодження та гармонію абстрактних індивідів, про духовну єдність народу взагалі. І ось ця духовна єдність індивідів і є духовність народу, яка виявляє його сутність та відрізняє один народ від іншого.

У другій половині XIX століття у зв’язку з поширенням концепції “духу народу” здійснювалися спроби пояснити загальну ходу історичного процесу, виходячи з вчення про національний характер. Душа народу при цьому інтерпретувалась як щось ірраціональне та містичне. Так, у роботі французького соціолога Г. Ле Бона “Психологія народів і мас” історія є не щоінше, як результат, викликаний психологічним складом раси. Центральною тезою його вчення є концепція про дух народу, дух раси, згідно з якою, доля народів, їх життя, історія визначаються їх душею. “Без попереднього знання складу душі народу, – пише він, – історія його здається якимось хаосом подій, керованих однією тільки випадковістю. Навпаки, коли душа народу нам відома, то життя його є прямим та фатальним наслідком його психологічних рис . У всіх проявах життя нації ми завжди знаходимо, що незмінна душа раси творить своєвласну долю” [7, с. 17]. З найбільшою силою верховна влада расової душі виявляється в суспільних установах: “установи народу створюють виявлення його душі, і якщо йому можна легко змінити їх зовнішність, то навпаки, він не може змінити їх підґрунтя” [7, с. 48, 49].

На цій же підставі створюють свої концепції М. Я. Данилевський та О. Шпеглер. Зокрема, М. Данилевський, обґрунтовуючи різновекторність розвитку культурно-історичних типів, вбачає витoki відмінностей в характерах народів в їх “гілеменних якостях”, які найбільше виявляються в домінуючій расі, що може бути прийнята як “моральна етнографічна ознака народу, що править виразом суттєвої особливості всього його психічного строю” [4, с. 179]. Такими рисами він вважав “наси́льництво”, що характерне для всіх народів романо-германського типу та “терпимість”, яку М. Данилевський приписував всім слов’янським народам. Ця докорінна відмінність зумовлює певним чином вибір “вищого морального первня” та шлях історичного розвитку. Саме психічний склад народів, на думку М. Данилевського, є головною причиною переважання того чи іншого типу діяльності, що визначає обличчя культурно-історичного типу. Так, для єврейської цивілізації характерне повне домінування релігійної діяльності при зневажанні інших форм активності, для давніх греків – культурної, римлян – політичної, для європейської цивілізації – політичної та

суспільно-економічної. Зрозуміло, що такий апологет російської ідеї під личиною панслов'янства, як М. Данилевський вважав, що лише слов'янський культурно-історичний тип “в перший раз подасть синтез всіх сторін культурної діяльності в широкому значенні цього слова... та буде першим повним чотирьохпідставним культурно-історичним типом” [4, с. 508].

Треба зазначити, що М. Данилевського не можна вважати лише психоспіритуалістичним детерміністом, бо він звертав увагу також на умови історичного виховання народів, географічні умови їх існування та навіть “расові” особливості. Але гегелівський конструкт “народного духу”, який є виразом “Світового духу” все таки певною мірою відбився в його концепції. Зокрема, М. Данилевський стверджував, що “народності, національності є органи людства, через які ідея, яка в ньому міститься, досягає, в просторі і часі якомога більшої різноманітності, якомога більшої багатогранності здійснення...” [4, с. 222].

Концепція “локальних культур” О. Шпенглера, яку можна розглядати як певний розвиток тієї ж парадигми, що започаткував М. Данилевський, звичайно протиставляється попередній історіософській традиції європейського Модерну. Між тим ключове поняття його теорії – “душа культури”, веде свій прямий родовід від вчень Гердера та Регеля про дух народів. Проте, О. Шпенглер надає об'єкту свого дослідження ірраціонального та містичного характеру. Він писав, що “скоріш можливо при допомозі скальпеля чи кислоти розкласти яку-небудь тему Бетховена, чім душу – засобами абстрактного мислення” [14, с. 432]. Саме ця таємнича душа, її головні потенції і складають особливості, які характерні для різних людських культур: “Культура в гетевському сенсі – ... є здійснення можливостей душі” [14, с. 445]. О. Шпенглер вважав, що існують гносеологічно ізольовані три головних “картини душі”: аполлонівська (антична), магічна (близькосхідна) та фаустовська (європейська). Не вдаючись в особливості народів, що склали визначені культури, він вважав, що саме ці картини душі, що являють стрижень культури, зумовлюють цілісність внутрішньої єдності форм мислення, “єдність стилістики, викарбовують форми економічного, політичного, духовного, релігійного, практичного та мистецького життя. Саме авторіві “Занепаду Європи” належить ідея дослідження морфології культур скрізь призму розгортання змістових значень “прасимвола”, що є ядром душі культури. Ця ідея найшла свій розвиток в концепції культурних архетипів К. Г. Юнга, про яку мова йшла вище. Отже, спіритуалістичний редукціонізм Шпенглера набуває певного психоаналітичного сенсу.

Висновки. Отже, можна виокремити такі чинники формування правового менталітету:

Пасивні: сімейні, регіональні, національно-етнічні, еволюційні. Активні: професійні (позитивно-правові і природно-правові), державні, міждержавні. Природні: кліматичні, географічні.

1. Гегель Г. В. Ф. *Філософія історії* // Г. В. Ф. Гегель. – М.: Соцгиз, 1935. – Т. 8. – 450 с.
2. Гердер И. Г. *Идеи к философии и истории человечества* / И. Г. Гердер. – М.: Наука, 1977. – 125 с.
3. Гумилев Л. Н. *Этногенез и биосфера Земли* / Л. Н. Гумилев. – Л.: Гидрометеиздат, 1990. – 528 с.
4. Данилевский Н. Я. *Россия и Европа* / Н. Я. Данилевский. – М.: Книга, 1991. – 574 с.
5. Донцов Д. *Дух нашої давнини. – 2-ге вид.* / Д. Донцов. – Дрогобич. – “Відродження”, 1991. – 342 с.
6. Кант И. *Антропология с прагматической точки зрения* // Кант И. *Сочинения в 6 т., т. 6.* – М.: Мысль, 1966. – 743 с.
7. Лебон Г. *Психология народов и масс* / Г. Лебон. – СПб.: Д. Павленкова, 1896. – 329 с.
8. Липа Ю. *Призначення України* / Ю. Липа. – Львів: Просвіта, 1992. – 1992. – 262 с.
9. Монтескье Ш. *Размышления о причинах величия и упадка римлян* / Ш. Монтескье // *Избранные произведения.* – М., 1995. – 366 с.
10. Орбан Л. Е. *Етнічна психологія* / Л. Е. Орбан. – Івано-Франківськ: Прикарпатський університет ім. В. Стефаника, 1994. – 101 с.
11. Римаренко Ю. І. *Основи етнодержавства: підручник* / за ред. Ю. І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.
12. Старовойт І. С. *Західноєвропейська та українська ментальності: збіг і своєрідності. Філософського-історичний аналіз: автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03* / Інститут філософії НАН України, К., 1997. – 25 с.
13. Толстоухов А.В. *Філософія природи: монографія* / А. В. Толстоухов, Ю. О. Мелков, С. М. Ягодзінський та ін. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2006. – 208 с.
14. Шпенглер О. *Закат Европы: очерки морфологии и мировой истории. Т. 1: Образ и действительность* / пер. с нем. Н. Ф. Гарелин; Авт. комментарии Ю. П. Бубенков и А. П. Дубнов. Мн.: ООО “Попурри”, 1997. – 688 с.
15. Штейнталь Г. *Мысли о народной психологии* / Г. Штейнталь, М. Лацпрус. – СПб., 1897. – 98 с.